

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ДОНЧЕНКО Ольга Павлівна

УДК 340.12

СВОБОДА ЯК КАТЕГОРІЯ ПРАВА

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
КОЗЛОВСЬКИЙ Антон Антонович,
Національний авіаційний університет,
завідувач кафедри повітряного, космічного
та екологічного права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент,
ГРИЦУК Оксана Вікторівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри теорії та філософії права;

кандидат юридичних наук,
СМАЗНОВА Ірина Сергіївна,
Одеська національна юридична академія,
доцент кафедри філософії.

Захист відбудеться «19» лютого 2010 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04 в Одеській національній юридичній академії за адресою: м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Сергія Варламова (Піонерська), 2.

Автореферат розісланий «_____» _____ 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. М. Крестовська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Фундаментальна проблема свободи через складність та множинність підходів до її вирішення потребує теоретичного осмислення і практичного вирішення на кожному етапі розвитку людської цивілізації. Це обумовлено тим, що кожне покоління має власне трактування свободи, а проблема втілення її в праві відзначається дискусійним характером.

Опосередкування свободи правом особливо актуалізується саме зараз, в період, коли створюється сприятливий простір для вільної та ініціативної діяльності індивідів, громадських організацій та інших соціальних утворень. Правове життя України, у зв'язку з її європейським вибором, характеризується динамізмом та інтенсивністю, стає більш ліберальним. Водночас воно не позбавлене суперечностей і, поки що, залишається нестабільним, потребує цивілізованості та зміцнення традицій правового розвитку.

У свідомості багатьох індивідів свобода продовжує асоціюватися з відсутністю внутрішніх і зовнішніх обмежень, безкарністю та всюдозволеністю. Це не сприяє становленню традицій законотворчості та посилює вплив правового нігілізму. Зміцнення державності й порядку в правовій і політичній сферах, без яких є немислимим розвиток громадянського суспільства, повинне спиратися на стійкий ідеологічний фундамент. Його основою слід визнати свободу як одну з якісних характеристик права, а саме як форму творчої самореалізації особистості, що протистоїть розумінню свободи як всюдозволеності та перешкоджає «розмиванню» підвалин правосвідомості й праворозуміння в суспільстві.

Отже, одним із завдань юридичної науки сьогодні є формування необхідної науково-теоретичної основи для законотворчості й правореалізації з точки зору розуміння свободи як категорії права. Розв'язання цього завдання ускладнюється відсутністю єдності думок серед учених щодо змісту й меж категорії свободи в праві, особливостей її реалізації в правовій системі. Водночас інтерпретація феномена свободи ускладнюється існуванням плюралізму концепцій праворозуміння. Саме від того або іншого трактування права прямо й безпосередньо залежить сприйняття суспільною свідомістю свободи в її юридичному вираженні.

У зв'язку з цим дедалі очевиднішою стає потреба дослідження свободи як категорії права у багатоплановій сукупності концепцій праворозуміння для більш ефективного функціонування юридичного простору.

Дослідженню філософського, суспільно-політичного та правового аспектів категорії свободи присвячені праці багатьох сучасних учених, які є представниками різних наук. Серед найбільш вагомих можна виділити роботи С. С. Алексєєва, М. В. Баглая, О. О. Бандури, І. Берліна, О. В. Гришук,

В. В. Дудченко, О. А. Івакіна, Д. А. Керімова, А. А. Козловського, М. І. Козюбри, М. В. Костицького, Б. Леоні, О. А. Лукашевої, С. І. Максимова, М. І. Матузова, О. О. Мережка, В. С. Нерсисянца, С. Ніринга, Ю. М. Оборотова, В. С. Пазенка, Л. В. Петрової, К. Поппера, П. М. Рабіновича, В. В. Речицького, В. М. Селіванова, С. С. Сливи, В. І. Тимошенко, С. Д. Цаліна, А. К. Черненка, В. О. Четверніна, Ю. С. Шемшученка, В. В. Шкоди та інших.

Проте поза сферою вивчення залишається дослідження категорії свободи в праві саме як форми творчої самореалізації особистості на основі поєднання онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та методологічних характеристик.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана як складова частина комплексної теми 2006 – 2010 рр. «Правова природа особистості в структурі громадянського суспільства» (№ державної реєстрації 0106U003616), над якою працює колектив кафедри теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є комплексний філософсько-правовий аналіз свободи як категорії права крізь призму її розуміння як форми творчої самореалізації особистості.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати зміст свободи як філософської категорії;
- простежити розвиток ідеї свободи в історії вчень про право, характеризуючи при цьому основоположні підходи, теорії, доктрини щодо співвідношення понять «свобода» і «право»;
- розглянути особливості розуміння свободи у сучасних західних правових концепціях;
- виявити загальнотеоретичні характеристики свободи як категорії права;
- розкрити онтолого-аксіологічний зміст категорії свободи в праві;
- виявити та проаналізувати гносеолого-методологічні функції категорії свободи в праві;
- узагальнити філософсько-правові особливості використання категорії свободи в праві України, зокрема, в конституційному, цивільному та кримінальному праві;

дослідити антиномічну пару протилежностей «свобода-несвобода», визначаючи при цьому порушення права як форму несвободи.

Об'єктом дослідження є свобода і право як елементи ціннісно-нормативного рівня соціальної системи суспільства.

Предметом дослідження є свобода як категорія права та її відображення як форми творчої самореалізації особистості у структурі філософсько-правового знання.

Методи дослідження. У роботі використані філософські, загальнонаукові і спеціально-наукові методи пізнання, конкретне

поєднання яких обумовлене метою і завданнями дослідження. Метод філософської діалектики застосовувався при розгляді опозицій «свобода-несвобода», «індивідуальне-загальне», «приватне-публічне», які розкривають дихотомічні, однак взаємодоповнюючі характеристики вказаних категорій. Єдність історичного і логічного була необхідною для з'ясування розвитку філософських та правових ідей стосовно свободи. Порівняльний метод дозволив не лише співвіднести погляди на категорію свободи філософів та правознавців різних епох, але й віднайти у них елементи збігу, контекстні й загальнотеоретичні аргументи та висновки. У роботі використано герменевтичний метод, спрямований на виявлення особливостей інтерпретації та розуміння категорії свободи в праві. Системний і соціологічний методи застосовувалися при розгляді індивіда і суспільства як елементів (складових) єдиної взаємоузгодженої системи, умовою розвитку якої було визначено свободу як категорію права. Структурно-функціональний метод сприяв розгляду гносеолого-методологічних функцій категорії свободи в праві. Методологічні прийоми аналізу, синтезу, абстрагування, доведення використовувались при формулюванні загальнотеоретичних характеристик свободи як категорії права. Використання антропологічного, персоналістичного методів дозволило розкрити фундаментальне значення свободи у визначенні індивіда як мислячого та самостійно діючого суб'єкта, наділеного можливістю вибору у відповідності зі своєю волею, цілями та інтересами. Дослідження особливостей використання категорії свободи в праві України здійснювалось за допомогою спеціальних методів тлумачення юридичних норм і догматичного, які дали можливість з'ясувати правову природу і зміст категорії свободи у конституційному, цивільному та кримінальному праві.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним науковим дослідженням, присвяченим аналізу свободи як категорії права на основі поєднання онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і методологічних характеристик та її відображенню як форми творчої самореалізації особистості у структурі філософсько-правового знання.

Новизна дисертаційного дослідження конкретизується в одержаних наукових результатах, сформульованих у конкретних теоретичних умовиводах, які виносяться на захист, зокрема:

у перше:

при дослідженні категорії свободи застосовано комплексний підхід, заснований на єдності онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та методологічних характеристик свободи як категорії права з метою виявлення її структурно-функціонального змісту;

обґрунтовано, що свобода як форма творчої самореалізації особистості – це формально-змістова категорія сучасного права України, яка базується на динамічній єдності природно-правових і позитивістських засад;

розкрито онтолого-аксіологічний зміст свободи як категорії права; виявлено та проаналізовано гносеолого-методологічні функції категорії свободи в праві;

запропоновано авторське формулювання ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу України: «Волевиявлення учасника правочину повинно виражати свободу його волі» з урахуванням філософсько-правових витоків категорії свободи.

з нових позицій:

доведено, що свобода як категорія права є одним зі способів прояву свободи як буттєвої (онтологічної) характеристики існування людини і полягає у прагненні індивіда не тільки віднайти зв'язок і здійснення світу в собі, але й забезпечити співпадіння зі світом, іншими людьми;

обгрунтовано, що гносеологічна функція свободи – це пізнання права через свободу і визначення його як міри свободи, що створює умови для оптимальної гармонізації суспільних відносин;

з'ясовано аксіологічний зміст свободи у її взаємозв'язку з категоріями рівності й справедливості, які в сукупності складають сутнісну основу права-цінності як засобу досягнення різноманітних форм самореалізації особистості та суспільства в цілому.

набули подальшого розвитку положення:

про інтерпретацію права власності як правову форму реалізації свободи індивідів та інших суб'єктів соціального життя із вказівкою на те, що статика речового права змінюється динамікою зобов'язання, активізуючи у такий спосіб майнову сферу суспільного життя;

про визначення свободи як основної особистісно-соціальної передумови кримінально-правової відповідальності, яка в такому разі спроможна виступати засобом впливу на свідомість і волю людей, тим самим визначаючи міру їх свободи у майбутньому.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для:

удосконалення функціональної діяльності законодавчих органів та ефективності правозастосовної практики;

подальших наукових розробок філософсько-правових проблем свободи як категорії права;

навчально-методичних цілей у процесі підготовки фахівців-правознавців – при викладанні курсів «Філософія права», «Теорія держави і права», а також при підготовці відповідних підручників і навчальних посібників.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційне дослідження обговорювалося на кафедрі теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Положення дисертації використані здобувачем при проведенні практичних занять з окремих тем курсу «Філософія права» і спецкурсу «Свобода як категорія права» на

юридичному факультеті Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Основні положення дисертаційного дослідження були покладені в основу доповідей, зроблених автором на II Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців, аспірантів і студентів «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (5-6 грудня 2003 р., м. Одеса); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (28-29 квітня 2005 р., м. Острог); III Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців, аспірантів і студентів «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (4-5 березня 2005 р., м. Львів); XIII історико-правовій конференції «Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти» (20-22 травня 2005 р., м. Чернівці); IV Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців, аспірантів і студентів «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (10-11 листопада 2006 р., м. Одеса); Міжнародному «круглому столі» «Законодавча дефініція: логіко-гносеологічні, морально-психологічні і практичні проблеми» (21-23 вересня 2006 р., м. Чернівці); III Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (23-24 березня 2007 р., м. Луцьк); Науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (26 січня 2008 р., м. Київ); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів «Осінні юридичні читання» (12-13 листопада 2008 р., м. Харків).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення у вісімнадцяти публікаціях, дев'ять з яких опубліковані у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, а також у дев'яти тезах виступів на конференціях.

Структура дисертації. Мета дослідження, головні завдання та методологічні засади визначили структуру дисертації. Вона складається зі вступу, трьох розділів, які містять дванадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (258 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 193 сторінки, з яких основного тексту – 172 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми та її зв'язок з науковими програмами, планами й темами. Визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методологію дослідження та розкрито його наукову новизну, практичне значення, а також наводяться характеристики апробації і впровадження результатів дисертаційної роботи та її структура.

Перший розділ «Поняття свободи в філософії та праві» концентрує в собі розкриття феномену «свобода», що розглядається як філософська і правова категорія. Аналіз поняття свободи відбувається шляхом інтерпретації його історичного розвитку та загальнотеоретичних характеристик в системі сучасного гуманітарного пізнання в цілому та правового знання і правової дійсності зокрема.

У **підрозділі 1.1. «Свобода як філософська категорія»** досліджуються витoki зародження та розвитку ідеї свободи. На підставі традиційного поділу на епохи – Античність, Середньовіччя, Новий та Новітній час – виявляється, що тлумачення свободи залежить від світоглядних і культурних особливостей відповідних історичних періодів. Зокрема, в давньогрецькій філософії свобода мала соціально-публічне трактування і виражалась в організації спільного життя співгромадян полісу. Тільки пізніше, під впливом стоїків, а згодом і християнської філософії, проблематику свободи було переведено в метафізичну площину – вона трансформується у свободу волі. Упродовж епох Нового і Новітнього часу соціально-політичний аспект свободи, а згодом і правовий опиняються у центрі філософського дискурсу.

Особливо виділяється розробка ідеї свободи в німецькій класичній філософії, яка акцентована на філософсько-антропологічному сенсі теорії свободи. Простежується також генеза проблематики свободи людини у працях російських і українських філософів, марксистському вченні та концепції екзистенціалізму. В результаті проведеного філософсько-порівняльного дослідження зроблено висновок про те, що свобода завжди наповнена глибоким особистісним змістом через те, що є головною ознакою духовності людини, так само, як моральність, культура, відповідальність.

У **підрозділі 1.2. «Інтерпретація свободи в історії вчень про право»** увага зосереджена на характеристиці основоположних підходів, теорій, доктрин щодо співвідношення понять «свобода» і «право». Констатується наявність трьох методологічних підходів: 1) право – це свобода (Цицерон, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Г. Ф. Пухта); 2) право – міра свободи (Фома Аквінський, Б. М. Чичерін, С. С. Алексєєв, В. С. Нерсєсянц, М. І. Байтін, В. М. Селіванов); 3) право – міра обмеження свободи (Платон, І. Бенґам, Т. Гоббс, Є. М. Трубецької).

Виявлено переваги та недоліки вказаних підходів. На підставі проведеного аналізу стверджується, що дослідження глибини і різних аспектів співвідношення свободи і права виступає методологічним орієнтиром їх пізнання в історії юридичної думки. Автор робить висновок, що право у його співвідношенні зі свободою має подвійну природу. З одного боку воно є умовою забезпечення і захисту вільності людини за

допомогою своїх специфічних засобів та способів. З іншого боку, завдяки регулятивному характеру, право є одночасно й універсальним інструментом обмеження соціальної свободи.

У *підрозділі 1.3. «Свобода в сучасних західних правових концепціях»*, автор відзначає, що на істотні риси формування західного соціально-аксіологічного розуміння свободи суттєвий вплив здійснюють характерні особливості розвитку сучасних країн. Це, по-перше, зростання складності виробничих процесів, які перетворюють нашу цивілізацію у техногенну. По-друге, сплетіння численних конфліктів і криз, які породжують увагу до людини як критичного моменту переривання лінійності природних процесів.

У контексті вказаної проблематики особливу увагу привертає напрямок сучасного лібералізму (суспільно-політична течія), який містить розвинуте й диференційоване уявлення про свободу. Західні дослідники права – Х. Арендт, І. Берлін, Ю. Габермас, Ф. Гаск, Р. Дворкін, Дж. Кемпбелл, Г. Кельзен, Б. Леоні, Д. Ллойд, М. Мюллер, С. Нірінг, Р. Пайпс, К. Поппер, Г. Радбрух, Дж. Ролз, Р. Циппеліус – епіцентром суспільного розвитку вважають особистість з її свободою та правами і, відповідно, розглядають демократичні форми та інститути не як межу свободи, а як засіб максимального розширення її обсягу.

У *підрозділі 1.4. «Загальнотеоретичні характеристики свободи як категорії права»* досліджується спеціально-юридичне трактування свободи, яке використовується у позитивному праві. Проведено загальнотеоретичний і філософсько-правовий аналіз дефініцій «права людини» і «свободи людини». У вигляді силогізму обґрунтовано позицію, відповідно до якої основні загальноправові принципи пронизані ідеєю самоцінності та автономії людини.

Автор резюмує, що є достатньо підстав для загальнотеоретичних характеристик свободи саме як всезагального принципу права, серед яких: 1) тлумачення свободи як атрибуту особистості, що передбачає можливість самовизначення і творчого пошуку; 2) історичний процес формування права, кожен наступний крок якого був пов'язаний з утвердженням свободи як його сутнісної ознаки; 3) вираження свободи тією чи іншою мірою принципами демократизму, гуманізму, рівності, справедливості, взаємної відповідальності держави та особи; 4) конституційне закріплення – «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23 Конституції України).

Другий розділ «Зміст та основні функції категорії свободи в праві» присвячений дослідженню онтолого-аксіологічного змісту та гносеолого-методологічних функцій категорії свободи в праві. У цьому

розділі дисертації конструюються базові смислові лінії, які надають предмету дослідження цілісності.

У підрозділі 2.1. *«Онтологічний зміст категорії свободи в праві: свобода як умова розвитку індивіда і суспільства»* міститься аналіз діалектичних взаємовідносин індивіда і суспільства. Ідея свободи розглядається в межах двох напрямків: індивідуалістичного і колективістського. Стверджується, що індивідуалізація людини формується лише у взаємодії з іншими людьми і об'єктивованими продуктами їх творчої діяльності. Цілісна людина є нерозривною єдністю її індивідуальності й соціальності. Смысл суспільства полягає в індивідуальності кожного його члена, а зміст особистості витікає зі змісту суспільства.

Автор зазначає, що саме громадянське суспільство створює умови для розкриття унікальності кожного індивіда, адже центром громадянського суспільства є соціально активна позиція особистості, ініціатива і самодисципліна, самодіяльність і винахідливість, певна міра вимогливості людини, перш за все, до самої себе. Констатовано, що індивід і суспільство є відображенням однієї і тієї ж соціальної реальності, а умовою їх гармонійного та ефективного розвитку є свобода. Категорія свободи в праві слугує критерієм рівня розвитку суспільства в цілому, показником його прогресу, а на індивідуальному рівні – показником реальності правового статусу особистості.

У підрозділі 2.2. *«Гносеологічна функція категорії свободи: право як міра свободи»* зауважується, що здатність категорії свободи виступати засобом пізнання права дозволяє визначити останнє як міру свободи. Гносеологічна функція свободи як категорії права надає можливість характеризувати право у декількох аспектах. Перший – це дефініція права як об'єктивної форми свободи, тобто незалежної від внутрішньої, суб'єктивної природи людини. Другий аспект права – це його характеристика як свободи, обумовленої рівністю, тобто рівним самообмеженням. Визначення права як міри свободи має ще принципово інший аспект їх співвідношення та взаємодії. Він виражається в тому, що не тільки свобода є критерієм розвитку правових відносин, але й право є умовою досягнення свободи. Адже, якщо немає права, то й немає реальної можливості захистити свободу, надати їй форму, завдяки якій вона може перетворитись з можливості у реальну дійсність. В цьому полягає третій аспект розкриття властивостей права.

Автором обґрунтовується, що свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми і не втілюється в життя через механізм правового регулювання (суб'єктивні права і юридичні обов'язки, дозволи, заборони, зобов'язання, правові стимули, правові обмеження). Іншими словами, право (яке є наскрізь гносеологізованим явищем), пізнане через

свободу стає її мірою як результат поєднання правових обмежень та правових стимулів.

У підрозділі 2.3. «Аксіологічний зміст категорії свободи в праві: взаємозв'язок принципів свободи, рівності й справедливості» відзначається, що процес аксіологічного осмислення права набуває останнім часом глобального характеру. Це зумовлюється проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових ціннісних ієрархій. Водночас фундаментальні цінності людини стають базою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба у свободі. Остання ж, трансформуючись в юридично оформлену свободу, здатна подолати «відчуження» людини в сфері права. Зокрема, усунути сприйняття індивідом правових цінностей як порожніх абстракцій, а не результату особистої творчості.

Розглянуто концептуальні підходи до проблем рівності та справедливості в їх співвідношенні зі свободою. В логіці взаємозв'язків свободи, рівності й справедливості право виступає елементом загального блага, оскільки покликане їх забезпечити. І навпаки, загальне благо є результатом функціонування права. Ціннісні відмінності загального блага і права полягають в тому, що благо виступає як цінність-ціль, а право – як цінність-засіб, який використовується для досягнення інших, більш значимих цінностей (зокрема, самореалізації особистості).

У підрозділі 2.4. «Методологічна функція категорії свободи в праві: свобода як критерій права» увага акцентується на здатності свободи бути методологічним орієнтиром для права, що дозволяє відокремити категорії моралі та права, право приватне та публічне, а також відіграє першочергове значення при співвідношенні права природного і позитивного.

З'ясовано, що право і мораль як регулятори суспільних відносин по суті є двобічним відображенням явища свободи. Юридичний закон підтримується примусовою владою, мораль звертається лише до совісті. Цим бінарним відношенням охоплюється свобода людини, а правові й моральні начала при всій специфічній природі все ж таки є частинами єдиного цілого, яке виражається у поняттях «правда», «свобода» (Б. М. Чичерін). Принциповим у розмежуванні публічного та приватного права визначається гарантована державою сфера свободи індивідів як запорука того, що влада не матиме змоги свавільно втручатися у відносини, які не є сферою політичних інтересів. Досліджується питання про діалектичну єдність змісту і форми свободи (природного і позитивного права).

Третій розділ «Категорія свободи в праві України» присвячений критично-рефлексивному аналізу використання свободи у конституційному, цивільному та кримінальному праві.

У *підрозділі 3.1. «Філософсько-правові аспекти реалізації конституційних політичних свобод»* аргументується, що одним з основоположних проявів юридичної свободи є свобода політична, яка з'являється як сукупність цілого ряду політичних прав і свобод особи. Автор робить висновок, що політичну свободу можна визначити як природну, невідчужувану від людини, соціальних спільнот властивість, яка дозволяє їм виражати свої думки та дії відповідно до правових норм і сприяє реалізації їх інтересів у політико-владних відносинах. Політична свобода розглядається як самостійний, універсальний інститут суспільства, а не тільки як ознака демократії. Інституціональний аналіз дозволяє розглядати політичну свободу і як ідеальну модель організації людей з приводу політико-владних відносин (на основі колективних цінностей, організаційних принципів і норм), і як конкретну реалізацію цієї моделі у взаєминах індивіда, суспільства й влади в політичній практиці.

Дисертантом зазначається, що в контексті філософсько-правового дискурсу особливого сенсу набуває проблема антиномій політичної свободи (свобода негативна – свобода позитивна, зовнішня – внутрішня, формальна – реальна, можлива – дійсна), дослідження яких засвідчує множинність якостей і характеристик інституту політичної свободи, сприяє його вивченню у цілісності.

У *підрозділі 3.2. «Специфіка свободи в сучасних цивільних правовідносинах»* обґрунтовується, що відносини власності є тією основною засадою, на якій можливе формування сильного, вільного у своїх діях і міркуваннях індивіда. Автор дотримується позиції, що саме приватна власність створює найбільш повну свободу, великий простір для розвитку і прояву винахідливості, новаторської енергії, ініціативи. У зв'язку з цим принцип неприпустимості позбавлення права власності виходить за межі речового права, є загальною засадою цивільного законодавства і засобом забезпечення свободи суб'єктів у цивільних правовідносинах.

Водночас свобода власності розглядається як свобода договору. Власність стає економічним центром договірних правовідносин, які активізують майнову сферу суспільного життя. У зв'язку з гарантуванням свободи договору постає проблема «вільного волевиявлення». Проаналізовано філософсько-правові витоки поняття «вільне волевиявлення». Висвітлено критичне ставлення автора до формулювання ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу України «Волевиявлення учасника правочину повинно бути вільним і відповідати його внутрішній волі» із наступною авторською пропозицією: «Волевиявлення учасника правочину повинно виражати свободу його волі».

У *підрозділі 3.3. «Проблема свободи як умови кримінально-правової відповідальності»* вирішуються наступні питання взаємозв'язку свободи з відповідальністю людини. По-перше, кожен індивід відчуває на собі, як мінімум, потрібне соціально-моральне коректування: власну

свідомо-вольову регуляцію, вплив громадськості та державних встановлень. В такій ситуації сутність відповідальності, в тому чисті й кримінально-правової, обумовлюється взаємодією трьох складових людського буття: особистості, суспільства і держави. По-друге, чи можна вважати особистість вільною поза соціальними залежностями, а відповідальність розглядати виключно як явище примусового характеру. По-третє, чи є свобода, яка іманентно містить у собі спокусу всездозволеності та бажання зігнорувати закони природи і суспільства, умовою притягнення суб'єкта права до кримінальної відповідальності.

Автор робить висновок, що людина як творець власних вчинків повинна бути вільною і відповідальною. Якщо людина користується свободою, складовими якої є не тільки спектр можливостей, але й цілеспрямована позиція по відношенню до оточуючого світу, то вона має відповідати за неї, за те, як вона її реалізує. Вибір між добром і злом, правом і неправом – одвічні питання людського буття. Наскільки вільним є вибір, настільки свободу можна вважати умовою відповідальності, а людину – творцем власного життя.

У *підрозділі 3.4. «Порушення права як форма несвободи»* йдеться про доцільність дослідження дихотомії «свобода-несвобода», яка значно підвищує пізнавальні можливості вивчення взаємозалежних явищ.

Доведено, що проблема порушення права як прояву несвободи особливо актуалізується лише у контексті республіканської форми правління. По-перше, принцип народовладдя слугує реалізації потреб людської спільноти здійснювати власне самоуправління з рівноправною участю в ньому кожної людини. По-друге, саме демократія дозволяє людині відчувати себе, хоча й опосередковано, творцем Конституції та прийнятих відповідно до неї законів.

Порушення права як форма несвободи розглядається також в ракурсі взаємодії індивіда і суспільства. Автор констатує, що в системах всіх рівнів суспільна взаємодія можлива лише як людські відносини одного індивіда до іншого, колективу, держави. Існує й зворотній зв'язок: соціальні групи, інші люди також перебувають у взаєминах з індивідом. Цей процес потребує впорядкування, організації, узгодження – неодмінною умовою чого є юридично оформлена свобода, яка передбачає накладення певних обмежень.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, яке полягає у розгляді свободи як категорії права та її відображенні як форми творчої самореалізації особистості у структурі філософсько-правового знання. Обґрунтовані та узагальнені наукові

результати, які одержані в процесі дисертаційного дослідження, а також рекомендації щодо їх використання містяться у таких положеннях:

1. Свобода як форма творчої самореалізації особистості – це формально-змістова категорія сучасного права України, яка базується на динамічній єдності природно-правових і позитивістських засад. Відповідно, формальну основу свободи складає позитивне право, його норми, а змістову – природні й невідчужувані права людини, її життєво важливі потреби та інтереси.

2. Свобода як можливість індивіда бути самим собою і реалізувати себе як творчого суб'єкта перетворюється в «реально суще» в процесі становлення його як особистості і стає при цьому життєво важливою цінністю, формуючи готовність боротися за неї і користуватися як вищим благом. Таке «користування» й покликаний забезпечити суспільний порядок за допомогою системи соціальних норм, головне місце серед яких займають юридичні норми.

3. Онтологічний зміст свободи як категорії права полягає у прагненні індивіда не тільки віднайти зв'язок і здійснення світу в собі, але й забезпечити співпадіння зі світом, іншими людьми. Можливість індивіда бути самим собою, причому не ізольовано від суспільства, а саме завдяки його соціальним інститутам, перетворюється в дійсність тільки в межах правового простору (буття-в-праві). Відповідно, у бутті-в-праві умовою розвитку індивіда і суспільства як складових внутрішньо узгодженої системи виступає юридично гарантована свобода.

4. Гносеологічна функція свободи – це пізнання права через свободу і визначення його як міри свободи, що створює умови для оптимальної гармонізації суспільних відносин. Завдяки універсальності та інтенсивності пізнавальної функції свободи, право стає її мірою, еталоном правомірної поведінки. Визначення права як міри свободи підтверджує, що свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми і не втілюється в життя через механізм правового регулювання (правові стимули, правові обмеження).

5. Правові принципи свободи, рівності й справедливості свідчать про цінність права як всезагальної, необхідної і єдиної форми їх взаємопов'язаного та узгодженого здійснення і вираження в суспільному житті людей. Наповнене категоріями свободи, рівності й справедливості право, використовується як цінність-засіб для досягнення інших, більш значимих цінностей (самореалізації особистостей, в цілому – загального блага).

6. Свобода є методологічним орієнтиром для права, дозволяє відокремити категорії моралі та права, є критерієм розмежування права приватного та публічного, а також відіграє першочергове значення при співвідношенні права природного і позитивного. Зокрема, принциповим у розмежуванні публічного та приватного права є гарантована державою сфера

свободи індивідів як запорука того, що влада не матиме змоги свавільно втручатися у відносини, які не є сферою політичних інтересів.

7. Інститут політичної свободи як спосіб існування соціуму – це не тільки комплекс політичних прав і свобод, що гарантуються державою, але й можливість постійного заперечення доцільності форм політичного життя, інститутів і доктрин, можливість самовизначення суспільства. Антиномічність є невід’ємною властивістю інституту політичної свободи, засвідчує множинність його якостей і характеристик. Антиномічність політичної свободи відображає об’єктивні протиріччя політичного життя та визначає багатоваріантність політичного вибору.

8. Власність є не тільки однією з форм і напрямків вираження свободи людини, але й утворює загалом цивілізоване підґрунтя правопорядку. Саме у відносинах власності значною мірою проявляються такі характерні риси, як автономія волі їх учасників та ініціативність, здійснення права на власний розсуд. Водночас без принципу свободи договору право власності залишається застиглою матерією. Завдяки забезпеченню свободи на всіх стадіях договірної процедури, статика речового права змінюється динамікою зобов’язання, активізуючи у такий спосіб майнову сферу суспільного життя.

9. Формулювання ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу України («Волевиявлення учасника правочину повинно бути вільним і відповідати його внутрішній волі») вочевидь не відповідає філософсько-правовим витокам поняття, що визначається. По-перше, штучно поділяється зміст вказаної норми на дві частини. Іншими словами, до волевиявлення висуваються дві вимоги – воно має бути вільним, а також відповідати внутрішній волі. Хоча мова повинна йти про єдиний неподільний процес вільного формування волі, яка виражається волевиявленням. По-друге, виступаючи заключним етапом вольового процесу, волевиявлення може бути вільним або невільним не самостійно, а тільки залежно від характеру самої волі. По-третє, використання терміну «відповідність» не може претендувати на розкриття дійсної природи взаємозв’язку між волею і волевиявленням. Більш доречним у даному випадку є термін «вираження», який пропонується у наступному формулюванні: «Волевиявлення учасника правочину повинно виражати свободу його волі».

10. Свобода – це основна особистісно-соціальна умова кримінально-правової відповідальності, юридичною підставою якої є склад злочину, а фактичною – вчинення в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння. В такому разі кримінальна відповідальність спроможна виступати засобом впливу на свідомість і волю людей, тим самим визначаючи міру їх свободи у майбутньому. Відповідальність є невід’ємною властивістю свободи, а вина є одним із виражень відповідальності. Немає вини – немає злочину. Немає вільного вибору – індивід втрачає свою людську сутність. Без свободи немає повноцінної людини, але справжня свобода має межі – вона відповідальна.

11. Можливість індивіда бути самим собою, причому не ізольовано від суспільства, а саме завдяки його інститутам, перетворюється у дійсність лише в межах правового простору. Людські відносини як соціальна взаємодія вимагають регулювання, гармонізації, впорядкування – неодмінною умовою чого є правова свобода, що передбачає накладення певних обмежень. Відповідно, анормативність, дії поза юридичною формою – це відсутність будь-яких зв'язків, тобто Ніщо або Несвобода. Право як результат делегованих повноважень суспільства є оптимальним засобом самореалізації людини. А вихід за його межі – свобода-всездозволеність всіх та несвобода кожного.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Донченко О. П. Методологічна функція категорії свободи в праві / О. П. Донченко // Проблеми філософії права. – Київ-Чернівці : Рута, 2003. – Т. I. – С. 157-158.
2. Донченко О. П. Свобода у концепціях лібералізму ХХ ст. (філософсько-правовий аспект) / О. П. Донченко // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наукових праць. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 273 : Правознавство. – С. 14-18.
3. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права / О. П. Донченко // Проблеми філософії права. – Київ-Чернівці : Рута, 2005. – Т. III. – № 1-2. – С. 307-310.
4. Донченко О. П. Порушення права як форма несвободи / О. П. Донченко // Юридический вестник. – 2006. – № 1. – С. 125-130.
5. Донченко О. П. Свобода як умова кримінально-правової відповідальності / О. П. Донченко // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наукових праць. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 311 : Правознавство. – С. 34-38.
6. Донченко О. П. Право власності як форма реалізації свободи / О. П. Донченко // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наукових праць. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 365 : Правознавство. – С. 30-34.
7. Донченко О. П. Аксиологічний зміст категорії свободи в праві : взаємозв'язок принципів свободи, рівності й справедливості / О. П. Донченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наукових праць. – О. : Юрид. л-ра, 2008. – Вип. 40. – С. 69-74.
8. Донченко О. П. Антиномії політичної свободи / О. П. Донченко // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наукових праць. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2008. – Вип. 474 : Правознавство. – С. 25-29.

9. Донченко О. П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект) / О. П. Донченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наукових праць. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 45-50.

10. Донченко О. П. Гносеологічна функція категорії свободи в праві / О. П. Донченко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : м-ли II Всеукраїнської наукової конференції молодих науковців, аспірантів і студентів. – О. : Юрид. л-ра, 2004. – С. 21-23.

11. Донченко О. П. Свобода в системі загальних принципів права / О. П. Донченко // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : м-ли VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2005 р.). – Острого : Правничий факультет Національного університету «Острозька академія», 2005. – С. 13-14.

12. Донченко О. П. Свобода як онтологічна сутність права / О. П. Донченко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : м-ли III Всеукраїнської наукової конференції молодих науковців, аспірантів і студентів. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – С. 24-26.

13. Донченко О. П. Свобода в лібертарно-юридичній концепції праворозуміння / О. П. Донченко // Право в системі соціальних норм : історико-юридичні аспекти : м-ли XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20-22 травня 2005 р.). – Чернівці : Рута, 2005. – С. 263-267.

14. Донченко О. П. Свобода і відповідальність (філософсько-правовий аспект) / О. П. Донченко // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : м-ли IV Всеукраїнської наукової конференції молодих науковців, аспірантів і студентів. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – С. 9-12.

15. Донченко О. П. Определение свободного волеизъявления в Гражданском кодексе Украины / О. П. Донченко // Законодательная дефиниция : логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : м-лы Международного «круглого стола» (Черновцы, 21-23 сентября 2006 года). – Нижний Новгород : Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. – С. 894-902.

16. Донченко О. П. Філософія свободи у відносинах власності / О. П. Донченко // Правове життя : сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доповідей за матеріалами III Міжнародної наук.-практ. конф., м. Луцьк, 23-24 березн. 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 19.

17. Донченко О. П. Свобода і несвобода у межах юридичного простору / О. П. Донченко // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 52-53.

18. Донченко О. П. Антиномії політичної свободи (теоретико-правовий аспект) / О. П. Донченко // Осінні юридичні читання : тези

доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, 12-13 листопада 2008 р. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 47-50.

АНОТАЦІЯ

Донченко О. П. Свобода як категорія права. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2010.

Дисертація присвячена філософсько-правовому дослідженню свободи як категорії права на основі поєднання онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та методологічних характеристик з метою виявлення її структурно-функціонального змісту.

У дисертації доведено, що свобода як форма творчої самореалізації особистості – це формально-змістова категорія сучасного права України, яка базується на динамічній єдності природно-правових і позитивістських засад. Формальну основу свободи складає позитивне право, його норми, а змістову – природні й невідчужувані права людини, її життєво важливі потреби та інтереси. Свобода як можливість індивіда бути самим собою і реалізувати себе як творчого суб'єкта перетворюється в «реально суще» в процесі становлення його як особистості і стає при цьому життєво важливою цінністю, формуючи готовність боротися за неї і користуватися як вищим благом. Таке «користування» й покликане забезпечити суспільний порядок за допомогою системи соціальних норм, основоположне місце серед яких займають юридичні норми.

Ключові слова: свобода, право, міра свободи, відповідальність, політична свобода, свобода договору, свобода власності, рівність, справедливість, несвобода.

АННОТАЦИЯ

Донченко О. П. Свобода как категория права. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Одесская национальная юридическая академия. – Одесса, 2010.

Диссертация посвящена философско-правовому исследованию свободы как категории права на основе сочетания онтологических, гносеологических, аксиологических и методологических характеристик с целью выяснения её структурно-функционального содержания.

В диссертации рассматривается развитие идеи свободы в философии и праве, анализируются основные подходы к соотношению понятий

«свобода» и «право» в истории правовых учений и современных западных правовых концепциях. Приводятся основания для общетеоретических характеристик категории свободы как всеобщего принципа права.

Особое место в диссертации уделено раскрытию онтолого-аксиологического содержания категории свободы в праве, а также исследованию ее гносеолого-методологических функций. При этом указывается, что свобода как категория права является одним из проявлений свободы как бытийной (онтологической) характеристики существования человека. Правовые принципы свободы, равенства и справедливости свидетельствуют о ценности права как всеобщей, необходимой и единственной формы их взаимосвязанного осуществления и выражения в общественной жизни людей. Благодаря универсальности и интенсивности познавательной функции свободы, право определяется как мера свободы, эталон правомерного поведения. Определение права как меры свободы подтверждает, что свобода не может быть реальной, если она лишена правовой формы и не воплощается в жизнь с помощью механизма правового регулирования (правовые стимулы, правовые ограничения). Методологическая функция категории свободы в праве позволяет разграничить право и мораль, частное и публичное право, а также имеет первостепенное значение при соотношении природного и позитивного права.

Рассмотрены философско-правовые аспекты использования категории свободы в праве Украины, а именно в конституционной, гражданской и уголовной отраслях права. При исследовании нарушения права как формы несвободы внимание акцентируется на антиномической паре противоположностей «свобода-несвобода». Отмечается, что проблема нарушения права как формы несвободы актуализируется исключительно в контексте республиканской формы правления. Во-первых, принцип народовластия обеспечивает человеческому сообществу возможность самоуправления с равноправным участием в нем каждого индивида. Во-вторых, именно демократия позволяет человеку почувствовать себя, хотя и опосредованно, создателем Конституции и принятых в соответствии с ней законов. Таким образом, право как результат делегированных полномочий общества является оптимальным способом самореализации личности. А выход за его пределы – свобода-вседозволенность всех и несвобода каждого.

В диссертации обосновано, что свобода как форма творческой самореализации личности – это формально-содержательная категория современного права Украины, базирующаяся на динамическом единстве природно-правовых и позитивистских начал. Формальную основу свободы составляет позитивное право, его нормы, а содержательную – природные и неотъемлемые права человека, его жизненно важные потребности и интересы.

Свобода как возможность индивида быть самим собой и реализовать себя как творческого субъекта преобразовывается в «реально сущее» в процессе формирования его как личности и становится при этом жизненно важной ценностью, формируя готовность бороться за неё и пользоваться как высшим благом. Такое «пользование» призван обеспечить общественный порядок с помощью системы социальных норм, основополагающее место среди которых принадлежит нормам права.

Ключевые слова: свобода, право, мера свободы, ответственность, политическая свобода, свобода договора, свобода собственности, равенство, справедливость, несвобода.

SUMMARY

Donchenko O. P. Freedom as a Category of Law. – Manuscript.

The thesis for the Candidate of Law's degree on speciality 12.00.12 – Philosophy of Law. – Odessa National Academy of Law, 2010.

The dissertation is devoted to the philosophical legal research of freedom as a category of law on the basis of combination of ontological, gnoseological, axiological and methodological characteristics with the purpose of determining its structural and functional content.

The dissertation proves that freedom as a form of creative self-realization of personality is a formal semantic category of modern law of Ukraine which is based on dynamic unity of natural law principles and positivistic principles. Positive law and its norms are the formal basis of freedom and natural and inalienable human rights, vital needs and interests are the semantic basis of freedom. Freedom as possibility of individual to be himself/herself and realize himself/herself as a creative subject turns into «objective existence» in the process of achieving personhood and becomes at the same time vital value, forming a willingness to uphold it and enjoy it as the supreme good. Thus such «enjoyment» must ensure public order via the system of social norms, with the legal norms as major.

Keywords: freedom, law, degree of freedom, responsibility, political freedom, freedom of contract, freedom of property, equality, justice, non-freedom.